

РІВНІ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ ТА КРИТЕРІЇ ЇЇ ОЦІНКИ

Резюме. Визначено сутність продовольчої безпеки з точки зору її багаторівневості. Проаналізовані особливості продовольчої безпеки на кожному рівні та досліджені основні критерії її оцінки.

Summary. The essence of food safety was defined, taking into account its multilevelness. The features of food safety were analysed at every level, its basic evaluation criterias were explored.

Продовольча безпека – предмет особливої уваги кожної суверенної держави, що прагне зберегти незалежність і забезпечити добробут громадян. У зв'язку з трансформаційними економічними процесами в багатьох країнах світу, з середини 70-х років ХХ століття проблема продовольчої безпеки набула особливого значення та стала активно досліджуватися світовою науковою спільнотою і зараз є однією з фундаментальних соціально-економічних і політичних проблем. Сьогодні, коли на тлі світової фінансової кризи ця проблема стала ще гострішою в усьому світі, необхідне чітке визначення продовольчої безпеки на мікро-, мезо-, макро- та мегарівні з метою наукового обґрунтування найбільш раціональних шляхів її забезпечення.

Метою статті є всебічний аналіз поняття «продовольча безпека» та визначення критеріїв її оцінки у відповідності до вище зазначених рівнів.

Результати дослідження. Початок дослідженням проблеми продовольчої безпеки в економічній теорії поклав англійський економіст Т. Мальтус, який вказав на необхідність забезпечення людства продовольством як головного засобу його існування. Різні аспекти продовольчої безпеки розглядалися в працях таких класиків економічної науки, як А.Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс, Дж. Кейнс, Дж. Гелбрейт, П. Ерліх, А. Маслоу, В. Парето, М. Лоуе, С. Подолинський, Н.Кондратьєв та ін.

Новий сплеск досліджень з вирішення проблем переважно світової, а потім і національної продовольчої безпеки почався з 70-х років минулого століття. В наші дні проблемам продовольчої безпеки присвячені праці таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як Саблука П., Білоруса О., Власова В., Бойка В., Пасхавера Б., Лібанової Е., Гойчук О., Сена А., Ушачова І., Корбут О., Ілліної З., Петровича М. та ін. При цьому одні розглядають її з точки зору держави, включаючи сюди і рівень домогосподарства та регіону, інші аналізують продовольчу безпеку переважно на загальносвітовому або регіональному рівні.

Проведене дослідження законодавчо-правової бази багатьох країн світу також вказує на розбіжності у трактуванні продовольчої безпеки. Так, у нормативно-правових актах України, а саме постанові «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» від 02.03.2007 р. № 60 поняття «продовольча безпека» розглядається як «такий рівень продовольчого забезпечення населення, що гарантує соціально-економічну й політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держави» [1].

Автори проекту Закону України «Про продовольчу безпеку України» від 07.09.2005 р. № 8098 визначають це поняття – як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої держава гарантує фізичну й економічну доступність та якість життєво важливих продуктів харчування населенню згідно з науково обґрунтованими наборами продуктів харчування, підтримує стабільність продовольчого забезпечення населення та забезпечує продовольчу незалежність» [2]. Якщо у Постанові

продовольча безпека пов'язана зі сталим розвитком держави, то в проекті Закону вона є визначальним елементом саме незалежності держави.

На прямий зв'язок продовольчої безпеки та незалежності держави вказує і багато законодавчих документів інших країн. Так, в Римській декларації, прийнятій в 1996 р., продовольча безпека визначена як стан економіки, за якого населенню країни в цілому й кожному громадянину окремо гарантується забезпечення доступу до продуктів харчування, питної води й інших харчових продуктів у якості, асортиментах і обсягах, необхідних і достатніх для фізичного й соціального розвитку особистості, забезпечення здоров'я й розширеного відтворення населення країни []. Тобто, даний документ вказує на принцип гарантованості не тільки продуктів харчування (конкурентних товарів), а й суспільних благ, що, в свою чергу, опосередковано визначає особливу роль держави у продовольчій безпеці. Доктрина «Продовольча безпека Російської Федерації» визначає поняття продовольчої безпеки як «стан економіки, при якому забезпечується продовольча незалежність держави і гарантується фізична та економічна доступність продовольства для всього населення у кількості та якості, не нижче раціональних норм споживання, в об'ємах, необхідних для активного і здорового життя» [].

Підсумовуючи вище вказане, можна наголосити, що всі наведені визначення поняття продовольчої безпеки у законодавчо-правових документах не диференціюють окремо мегарівень – світову продовольчу безпеку, макрорівень – продовольчу безпеку держави, мезорівень – регіональну продовольчу безпеку і мікрорівень – продовольчу безпеку громадянина. Однак, на нашу думку, необхідно зазначити, що у вирішенні багатьох соціально-економічних проблем, а саме до таких проблем належить продовольча безпека, інтереси економічних суб'єктів не завжди збігаються, а навпаки, частіше вони є протилежними. Різним рівням продовольчої безпеки відповідають різні економічні суб'єкти з відповідними способами вирішення ними проблем і виконанням відповідних функцій.

Наприклад, суб'єктом, що визначає продовольчу безпеку на мегарівні, виступають міжнародні організації та установи, завдання яких – забезпечити критерії науково-обґрунтованих норм споживання та дотримання цих норм в усьому світі, сприяння стабільному економічному розвитку країн, створення довгострокових програм по боротьбі з голодом, накопичення запасів продовольства.

До суб'єктів макрорівня належать уряд і органи законодавчої влади. Їх діяльність спрямована на створення законодавчої, нормативно-правової і ресурсної бази для забезпечення продовольчої безпеки, формування відповідних фондів і їх резервів, забезпечення стабільності економічного розвитку, приведення у відповідність попиту і пропозиції на внутрішньому ринку продовольства.

На мезорівні продовольчу безпеку мають забезпечувати суб'єкти територіального управління шляхом постачання продуктів, контролю їх якості і створення умов для отримання доходів населенню.

На мікрорівні суб'єктом, що забезпечує продовольчу безпеку, виступають домашні господарства, функція яких придбання і використання продуктів, організація збалансованого споживання. Всі рівні продовольчої безпеки взаємопов'язані і взаємозалежні. Оптимальний варіант вирішення продовольчої проблеми – це узгоджені дії суб'єктів усіх рівнів.

Саме тому ми вважаємо за необхідне дослідження проблеми продовольчої безпеки на рівні індивіда, або домогосподарства, регіону, держави та всього світу. Тобто, досліджуючи продовольчу безпеку як економічну категорію, слід виходити з її багаторівневості, і аналізувати систему якісних і кількісних показників продовольчої безпеки послідовно на мікро- (рівень домогосподарства), мезо- (рівень регіону), макро- (рівень держави) та мега- (загальносвітовий) рівнях, які тісно взаємопов'язані, але мають свою структуру і логіку розвитку.

На жаль, у більшості публікацій на цю тему визначення продовольчої безпеки здійснюється виключно з позицій макрорівня. Причому, в економічній літературі відсутній

єдиний підхід до визначення цього поняття. Наприклад, досить поширені визначення продовольчої безпеки з точки зору процесу відтворення, а відтак продовольча безпека пов'язується з визначальною роллю сільського господарства []. При цьому головна увага приділяється проблемі достатності необхідних ресурсів та стану матеріально-технічної бази АПК. Зокрема, зазначається, що продовольча безпека – це здатність сільського господарства забезпечити своє населення продуктами харчування, дотримання середніх норм їх споживання, цінність раціону харчування, відсутність соціально-економічних і медичних наслідків неправильного вирішення продовольчих проблем []. А деякі вчені, крім особливої ролі сільського господарства, виділяють ще й ефективність функціонування системи галузевих ринків продовольства [].

Ряд вчених пов'язують продовольчу безпеку як з національною, так і з економічною безпекою. Наприклад, О. Гойчук відмічає, що продовольча безпека — це невід'ємна складова економічної та національної безпеки держави та умова її незалежності. [].

Слід зазначити, що в усіх наведених визначеннях аналізованого поняття наголошується на визначальній ролі держави у продовольчому забезпеченні громадян. Тобто, більшість визначень продовольчої безпеки зводиться до можливості забезпечення населення продуктами харчування на національному рівні. Принципова різниця між ними полягає в джерелах пріоритетного продовольчого забезпечення (лише власне виробництво чи й імпорт): одна група вчених розглядає продовольчу безпеку як відповідальність держави за забезпечення своїх громадян якісним продовольством на рівні науково обґрунтованих мінімальних норм харчування [], а інша пов'язує продовольчу безпеку зі здатністю держави до самозабезпечення власного населення харчовими продуктами власного виробництва. Так В. Ільяшенко зазначає, що продовольча безпека України – це гарантована здатність держави на принципах самозабезпечення базовими продуктами та їх економічної й фізичної доступності, незалежно від зовнішніх і внутрішніх умов, задовольняти потреби населення продуктами харчування в необхідних обсягах, асортименті і якості на рівні, який забезпечує здоров'я та розвиток кожної людини []. Саме на принципі гарантованості продовольчого забезпечення як основи продовольчої безпеки наполягають і Дж. Конуэй та Е.Барбер [].

На наш погляд, продовольча безпека на макрорівні являє собою ступінь забезпеченості населення країни корисними для здоров'я продуктами харчування вітчизняного виробництва відповідно до науково обґрунтованих норм при збереженні й поліпшенні середовища перебування. Слід зазначити, що саме збереження й поліпшення навколишнього середовища є, на нашу думку, дуже важливим у формуванні продовольчої безпеки держави. У сучасних умовах економічного розвитку України тільки держава може здійснювати відтворення суспільних благ, до яких відносяться і водні ресурси.

Визначення продовольчої безпеки на рівні регіону в основному базуються на її визначеннях на рівні держави за ознаками наявності запасів, доступності ринкових цін, стабільності виробництва та надійності контролю якості. На нашу думку, продовольча безпека на мезорівні, тобто регіональна продовольча безпека – це ступінь стабільної забезпеченості населення регіону у відповідності до науково обґрунтованих норм харчування, корисними для здоров'я продовольчими продуктами власного регіонального виробництва за умов збереження довкілля.

У публікаціях західних економістів продовольча безпека найчастіше зводиться до доступності продовольства на міжнародному, глобальному рівні, тобто на мегарівні і «не може бути визначена на національному або регіональному рівні» []. Ми визначаємо продовольчу безпеку на мегарівні як стабільне забезпечення продовольством відповідно до фізіологічних норм усіх членів світового співтовариства, що гарантує право на життя окремого мешканцю та стабільний економічний розвиток окремої країни.

Що ж до визначення продовольчої безпеки на мікрорівні, який є визначальним у дослідженні продовольчої безпеки як економічної категорії, то, на нашу думку, це вільна доступність продуктів харчування, кількість та якість яких забезпечує здорове та активне життя громадян. Ми наголошуємо саме на вільній продовольчій доступності, тому що у разі

гарантованої доступності продовольства необхідно визначитися законодавчо стосовно продовольчого права. Тобто гарантувати право людині або нагодувати самого себе за рахунок виробництва власних продуктів харчування, або гарантувати відповідний дохід як у формі заробітної плати, так і у формі субсидій. Але в реаліях сьогодення у більшості країн світу це не вбачається можливим.

Проведений аналіз науково-теоретичних надбань вказує на те, що незважаючи на різноманітні підходи до тлумачення поняття продовольчої безпеки, більшість авторів, поряд з такими структуроутворюючими елементами як фізична наявність продовольства, гарантований фізичний та економічний доступ до продуктів харчування визначає ще й стабільність продовольчого забезпечення; продовольчу незалежність та якість або безпечність продуктів харчування. На наш погляд, усі вище зазначені структурні елементи продовольчої безпеки й зумовлюють можливість дослідження продовольчої безпеки на різних рівнях від мікро- до мегарівня.

Таким чином, ми з'ясували, що продовольча безпека – це багаторівнева системна категорія і зазначили особливості її визначення на різних рівнях дослідження – від мікро- до мегарівня. Слід також зауважити, що на кожному наступному рівні продовольча безпека як система отримує нові якості, які були відсутні на попередніх.

Наукове обґрунтування найбільш раціональних шляхів забезпечення продовольчої безпеки як на мікро, так і на вищих рівнях потребує визначення критеріїв оцінки забезпечення продовольчої безпеки. Якщо на початку 70-х років критеріями оцінки продовольчої безпеки були: середньодушові доходи населення, загальний обсяг річного споживання продовольчого зерна, частка імпорту в продовольчих ресурсах (які, на наш погляд, швидше можна назвати показниками продовольчої безпеки), то на сьогодні цей перелік суттєво розширений. Такими критеріями, на думку ряду вчених, можуть бути:

- витрати на продовольство окремих груп населення;
- задоволення потреб населення згідно з нормами харчування;
- забезпечення цінової доступності;
- забезпечення продовольчої незалежності;
- імпортно - експортні поставки;
- гарантії якості і безпеки продуктів [,].

Деякі вчені пов'язують оцінку продовольчої безпеки з макроекономічними показниками: валовим внутрішнім продуктом, національним доходом, рентабельністю ключових галузей промисловості; інфляцією та безробіттям, рівнем життя населення, політикою Національного банку, зовнішнім і внутрішнім національним боргом, дефіцитом бюджету, платіжним балансом країни тощо [ ].

Оцінка продовольчої безпеки за рекомендаціями Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO) здійснюється за такими критеріями, як:

- ✓ загальні запаси відносно можливого обсягу потреб ринку;
- ✓ відношення поставки п'яти основних експортерів зерна до потреб в імпорті пшениці та кукурудзи;
- ✓ частка обсягу кінцевих запасів зернових;
- ✓ зміни у виробництві зернових основними країнами-імпортерами зерна – Китаєм, Індією та країнами СНД;
- ✓ зміни у валовому виробництві зернових у країнах, що мають дефіцит продовольства у зв'язку з низькими доходами (LIFDCs);
- ✓ зміни у валовому виробництві зернових у країнах, що мають дефіцит продовольства у зв'язку з низькими доходами (LIFDCs) за виключенням Китаю та Індії;
- ✓ порівняння експортних цін на основні види зернових[ ].

Стан продовольчої безпеки в Україні згідно Постанови «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» пропонується оцінювати за: добовою енергетичною цінністю споживання, забезпеченням раціону людини основними видами продуктів харчування, достатністю запасів зерна в державних ресурсах, економічною

доступністю продуктів, диференціацією вартості продуктів харчування за соціальними групами, ємністю внутрішнього ринку окремих продуктів, продовольчою незалежністю [].

Підсумовуючи вище вказане, ми можемо стверджувати, що на сьогодні не існує єдиної методики та критеріїв оцінки продовольчої безпеки на мікро- та інших рівнях. На нашу думку, як вже зазначалося, визначення продовольчої безпеки домогосподарств, а саме, вільний доступ до продуктів харчування, означає фізичну та економічну його доступність, а забезпечення здорового та активного способу життя – це якість продовольчих продуктів. Тому оцінка стану продовольчої безпеки на мікрорівні має здійснюватися за такими критеріями:

✓ фізична доступність продовольства – наявність продуктів харчування для домогосподарства в кожний момент часу й у необхідному асортименті;

✓ економічна доступність продовольства – рівень доходів незалежно від соціального статусу й місця проживання громадянина, який дозволяє споживати продукти харчування принаймні на мінімальному рівні споживання;

✓ безпека продовольства для споживачів – запобігання споживанню неякісних харчових продуктів, здатних завдати шкоди здоров'ю населення.

До критеріїв оцінки продовольчої безпеки на мезорівні належать, крім вищезазначених, такі:

- обсяг регіонального виробництва продовольчих продуктів;
  - забезпеченість водними ресурсами;
  - екологічний стан регіону;
  - стабільність забезпечення продовольчими продуктами (наявність продовольчих запасів, стан системи зберігання продовольства, можливість просування продуктів харчування на ринки та їх продажу);
  - наявність достатньої кількості і якості продовольства у конкретному регіоні (загальний обсяг різних харчових продуктів, що виробляються в регіоні і імпорту з поправкою на зміну запасів).

Виходячи з того, що продовольча безпека країни – це насамперед, забезпечення основної частини населення продуктами харчування за рахунок власного виробництва, то до критеріїв оцінки стану продовольчої безпеки країни (макрорівень) мають бути віднесені ще й експортна (відповідність експорту країни її національним інтересам) та імпортна безпека (раціональна товарна збалансованість імпорту, що захищає внутрішній ринок і національного товаровиробника), а також фінансово-бюджетна ситуація (валютні обмеження, платіжний баланс).

До критеріїв оцінки продовольчої безпеки на мегарівні додаються, на нашу думку, ще й ситуація на світовому ринку зерна, ступінь ринкової інтеграції, а також ситуація на основних міжнародних зернових біржах.

Зазначені критерії оцінки продовольчої безпеки передбачають використання відповідних показників. На мікрорівні до них слід віднести, на нашу думку, такі:

виробництво основних продуктів харчування на душу населення;

калорійна достатність харчування домогосподарств (середньоденна норма споживання калорій);

- величина та структура доходів домогосподарств;

фактичний рівень цін на продукти харчування;

- частка витрат на харчування (загалом і по кожній групі продуктів) у загальних витратах домогосподарств;

- водопостачання і санітарний стан (доступність питної води, її відповідність встановленим нормам);

відповідність якості продуктів харчування встановленим стандартам.

На мезорівні до показників оцінки продовольчої безпеки відносяться:

- кількість населення, що недоїдає, та його частка в усьому населенні регіону;

- добове споживання енергії з їжею на душу населення; обсяг товарів на регіональних ринках;
- ціни на основні продукти харчування та їхні коливання;
- частка населення регіону, що проживає за межею бідності;
- структура постачань та споживання;
- наявність складських потужностей (місткість, місцезнаходження), їхнє використання і менеджмент.

На макрорівні в якості показників оцінки продовольчої безпеки можуть використовуватися:

- ✓ ВВП, національний дохід та їхні прирости на душу населення;
- ✓ частка світових запасів зернових;
- ✓ вартісний індекс імпорту базових продуктів харчування (зернових, м'яса, молока, цукру, олії);
- ✓ частка витрат на споживання продуктів харчування у загальних доходах громадян;
- ✓ обсяг споживання продуктів харчування по кожній продовольчій позиції.
- ✓ на душу населення.

Серед показників продовольчої безпеки на мегарівні ми виділяємо наступні:

- ✓ загальні запаси відносно до можливих обсягів потреб ринку;
- ✓ світове виробництво та запаси продовольства;
- ✓ рівень експортних цін.

Використання вищезазначених критеріїв та показників дає можливість оцінити стан продовольчої безпеки різних рівнів і обґрунтувати заходи щодо можливості його покращення.

Висновки. Проведене дослідження дає можливість визначити продовольчу безпеку на мікро-, мезо-, макро- та мегарівнях, а запропоновані критерії оцінки продовольчої безпеки дозволять оцінити продовольчу безпеку на вище вказаних рівнях. Це дасть змогу сконцентрувати зусилля для наукового обґрунтування найбільш раціональних шляхів продовольчого забезпечення як на мікро-, так і на вищих рівнях.

Перспективи подальших досліджень. Метою подальших досліджень буде визначення стану продовольчої безпеки як на мікро-, так і на інших рівнях у відповідності до зазначених критеріїв і показників.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. №60 [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.uapravo.net>
2. Про продовольчу безпеку України: Проект Закону України, реєстраційний № 8098 від 07.09.2005 р. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.uapravo.net>.
3. Римская Декларация о всемирной продовольственной безопасности [Електронний ресурс] / Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединённых Наций — Режим доступа: http://www.rau.su/observer/N3-4_97/019.htm.
4. Законодавство РФ: «Консультант Плюс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consultant.ru/>
5. Ковалев Е. Новые аспекты мировой продовольственной проблемы / Е. Ковалев // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – №3. – С. 3–9.
6. Экономическая и национальная безопасность: Учебник / Под ред. д.э.н., проф. Л.П.Гончаренко. М.: ЗАО «Экономика», 2008. – 543 с.
7. Хвесик М.А. Продовольча безпека України [монографія]. / М.А. Хвесик, А.С. Лисецький. – К.: РВПС України, 2008. – 159 с.

8. Гойчук О.І. Продовольча безпека [монографія] / О.І. Гойчук. – Житомир: Полісся, 2004. – 348 с.
9. Королев И. Импорт, продовольственная безопасность России / И. Королев, В. Жуковская, Н. Чертко Н // *Мировая экономика и международные отношения* – 2007. – №11. – С.13–20.
10. Ілляшенко В.А. Продовольча безпека як складова державної агропродовольчої політики України / В.А. Ілляшенко // *Економіка та держава*. –2008. – № 6. – С. 99–101.
11. Conway G., Barber E. *After the Green Revolution Sustainable Agriculture for Development*. London, U.K.: Earthscan Publication.. 1990. – 205 p.
12. Руликівський В.П. Роль та місце продовольчої безпеки в системі забезпечення національної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://A\wwnbyu.gov.ua/e-journals/Dutp/2007-2/txts/07rvpnbu.htm>
13. Надвичний С.А. Принципи та чинники підвищення рівня продовольчої безпеки в контексті аграрної політики України / С.А. Надвичний // *Економіка Крима*, – 2008. – №22. С.43–45.
14. М. Герстер-Бентая *Методы оценки и анализа продовольственной безопасности и полноценного питания на макроуровне* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.foodsec.org/tr/fns/BP_III_ru.pdf
15. *Постанова Кабінету Міністрів України від 05.12.2007 № 1379 "Деякі питання продовольчої безпеки"* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uapravo.net/data2008/base14/ukr14805.htm>